

Міністерство освіти і науки України

**Модельна навчальна програма
курсу за вибором «Навчаємось жити в громаді»
для учнів та учениць 8 (9) класів закладів загальної середньої освіти**

Авторки: Гриньова М.В., Полторак В.В., Молчанова Ю.О., Карпенко Д.В.

«Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»
(наказ Міністерства освіти і науки України від 07.07.2026 року № 1066)

ВСТУПНА ЧАСТИНА

Сучасний розвиток демократії як форми організації суспільства та державного устрою, зокрема у вимірах представництва та участі, ґрунтується на функціонуванні «відповідальних інституцій», які забезпечують стримування автократичних тенденцій і розширюють можливості громадян і громадянок в реалізації права на участь^{1,2}. За таких умов особливої значущості набуває громадянська освіта дітей та молоді, спрямована на формування громадянської культури та культури демократії, а відтак готовності до активної участі в суспільно-політичному житті та відповідального використання можливостей для впливу на процеси ухвалення рішень на всеукраїнському й місцевому рівні.

Децентралізація влади в Україні та розвиток місцевого самоврядування актуалізують ці завдання, посилюючи роль територіальних громад у розв'язанні питань місцевого значення й розширюючи можливості участі мешканців у суспільно-політичних процесах на місцевому рівні. У зв'язку з цим особливої уваги потребує формування в дітей та молоді розуміння механізмів місцевої демократії, відповідального ставлення до спільного добробуту та готовності до ефективної взаємодії з місцевою владою. Важливість такої підготовки зростає у 8–9 класах, оскільки саме з 14 років законодавством України передбачено можливість залучення підлітків до окремих форм місцевої демократії.

У контексті реалізації зазначених завдань курс за вибором «Навчаємось жити в громаді» для учнів і учениць 8(9) класів закладів загальної середньої освіти (далі – курс «Навчаємось жити в громаді») впроваджується у другому циклі базової середньої освіти як вибірковий освітній компонент громадянської та історичної освітньої галузі.

Розроблення та впровадження курсу «Навчаємось жити в громаді» здійснюються відповідно до Законів України «Про освіту», «Про повну загальну середню освіту», «Про основні засади молодіжної політики», Концепції розвитку громадянської освіти в Україні та Національної молодіжної стратегії до 2030 року, у яких виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, визначено одним із ключових завдань освіти.

Модельну навчальну програму курсу «Навчаємось жити в громаді» розроблено відповідно до вимог Державного стандарту базової середньої освіти, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 року № 898, і Типової освітньої програми для 5–9 класів закладів загальної середньої освіти, затвердженої наказом Міністерства освіти і науки України від 19 лютого 2021 року № 235.

Концепція курсу передбачає поєднання теоретичного осмислення питань місцевого самоврядування, демократії та громадянської участі з практичним

¹ Executive Summary. The global state of democracy in 2023 is complex, fluid and unequal. International IDEA : веб-сайт. URL: <https://www.idea.int/gsod/2023/chapters/executive-summary/> (дата звернення: 05.04.2026).

² What does democracy look like worldwide in 2023? Living Democracy : веб-сайт. URL: https://www.living-democracy.com/what-does-democracy-look-like-worldwide-in-2023/?fbclid=IwY2xjawFStvNleHRuA2FlbQIхMQABHYnSixlY70ZEqSMA5rflhSif_66jptGCQ2C5m2j_xKJsYvsF3huQKatiHxg_aem_slmiccCPmiE80rCje8nPdA (дата звернення: 05.04.2026).

досвідом формування в учнів і учениць навичок конструктивної міжособистісної та суспільної взаємодії. Зміст курсу спрямований на розвиток громадянських компетентностей та компетентностей для культури демократії через дослідницьку, комунікативну, проєктну та інші види соціально значущої діяльності, пов'язані з аналізом процесів місцевого самоврядування та участі дітей і молоді у житті школи і територіальної громади. Особливістю курсу є інтеграція в освітній процес дослідницького та соціального проєктів, спрямованих на вивчення територіальної громади, аналіз актуальних проблем місцевого значення та набуття досвіду участі у суспільно значущій діяльності.

Мета курсу – розвиток спроможності та вмотивованості учнівської молоді до свідомої, активної й відповідальної участі в процесах ухвалення рішень у територіальній громаді через набуття знань про місцеве самоврядування і механізми громадянської участі, формування вмінь конструктивної партисипативної взаємодії з місцевою владою та готовності відповідально реалізовувати свої громадянські права й обов'язки, пов'язані із участю в суспільно-політичному житті.

Завдання курсу полягають у:

- формуванні знань та розуміння системи публічного управління на державному та місцевому рівнях, а також взаємозв'язків між її складниками;
- формуванні знань та розуміння особливостей організації життєдіяльності територіальної громади та механізмів функціонування місцевого самоврядування;
- розвитку здатності аналізувати процеси місцевого самоврядування та механізми впливу жителів і жительок на ухвалення рішень місцевою владою;
- розвитку здатності визначати й використовувати можливості участі дітей і молоді в житті територіальної громади;
- розвитку умінь соціальної комунікації, співпраці та участі у розв'язанні спільних проблем на рівні школи та територіальної громади;
- розвитку здатності до ініціювання та реалізації місцевих партисипативних ініціатив і соціальних проєктів, проактивності та лідерського потенціалу;
- утвердженні цінностей демократії, прав людини та відповідального громадянства.

Прогнозовані результати навчання охоплюють знаннєвий, діяльнісний та ціннісний компоненти. У результаті навчання учень / учениця:

- характеризує та пояснює систему публічного управління на державному й місцевому рівнях і взаємозв'язки між її складниками;
- має сформоване розуміння особливостей функціонування територіальної громади, структури органів місцевого самоврядування та механізмів управління;
- аналізує процеси місцевого самоврядування та ухвалення рішень на місцевому рівні, визначає можливості впливу жителів і жительок громади на ці процеси;
- визначає та використовує можливості участі дітей і молоді в житті територіальної громади;
- ефективно взаємодіє з іншими у розв'язанні спільних проблем, застосовує

навички комунікації, співпраці та партисипативної взаємодії;

- ініціює та/або долучається до громадських ініціатив і соціальних проєктів, виявляє проактивність, здатність до командної взаємодії та демократичного лідерства;

- виявляє готовність до відповідальної участі в житті територіальної громади.

Модельна навчальна програма курсу «Навчаємось жити в громаді» спрямована на досягнення обов'язкових *результатів навчання громадянської та історичної освітньої галузі*. Реалізація завдань курсу сприятиме формуванню в учнів і учениць *ключових компетентностей*, пов'язаних із громадянською участю та культурою демократії. У межах реалізації курсу в учнів і учениць формуються спільні для всіх ключових компетентностей *наскрізні вміння*, необхідні для свідомої, активної та відповідальної участі в житті територіальної громади.

Курс «Навчаємось жити в громаді» викладається у 8-му або 9-му класі протягом одного навчального року (35 навчальних годин) і **структуровано у шість розділів та два навчальні проєкти**:

Розділ 1 (вступний) «Я. Ми. Громада». Вступний розділ-тема забезпечує введення в тематику курсу та формування навчальної мотивації через актуалізацію життєвого досвіду учнів та учениць. У центрі уваги – осмислення понять «ідентичність», «спільнота», «громада» та взаємозв'язку між особистим добробутом і добробутом громади. Учні та учениці аналізують власну ідентичність і визначають чинники успіху особистості й громади.

Розділ 2 «Самоврядуємо в школі». Розділ присвячено осмисленню демократичних принципів і партисипативних процедур через досвід участі в житті школи. Учні та учениці ознайомлюються з роллю громадського самоврядування в управлінні закладом освіти, аналізують підходи та механізми ухвалення рішень у школі, досліджують повноваження та моделі учнівського самоврядування. Особлива увага приділяється розвитку навичок співпраці та участі у спільному ухваленні рішень.

Розділ 3 «Беремо участь у житті громади». У межах розділу учні та учениці ознайомлюються з можливостями участі у вирішенні питань на місцевому рівні, що стосуються реалізації прав, потреб та інтересів дітей і молоді у територіальній громаді. Розглядаються партисипативні механізми залучення дітей та молоді, зокрема звернення, консультації з громадськістю, участь у громадських ініціативах, партисипативних проєктах та адвокаційних кампаніях. Особлива увага приділяється розвитку здатності визначати актуальні проблеми громади, аргументовано висловлювати власну позицію та долучатися до суспільно значущої діяльності.

Розділ 4 «Досліджуємо самоврядування у територіальній громаді». Розділ орієнтований на поглиблення знань про структуру та функціонування територіальної громади. Учні та учениці досліджують систему місцевого самоврядування, повноваження представницьких та виконавчих органів місцевої влади, механізми ухвалення рішень й участі жителів / жительок у цих процесах. Особливістю розділу є поєднання опрацювання теоретичного

матеріалу з дослідницькою діяльністю, що передбачає вивчення реального контексту власної громади.

Розділ 5 «Вивчаємо місцеву демократію». У цьому розділі розглядаються історичні та правові засади розвитку місцевого самоврядування і демократії. Учні та учениці аналізують еволюцію інститутів місцевої демократії, роль прав людини, взаємозв'язок між культурою демократії і практиками врядування. Зміст розділу сприяє формуванню цілісного розуміння місцевої демократії в історичній динаміці та сучасному контексті.

Розділ 6 (підсумковий) «Створюємо майбутнє разом». Підсумковий розділ спрямований на узагальнення результатів навчання та осмислення набутого практичного досвіду. Учні й учениці аналізують власний розвиток громадянських компетентностей, оцінюють результати участі в навчальній і проєктній діяльності, визначають подальші конструктивні стратегії участі у житті школи та громади.

Курс передбачає паралельне з опануванням змісту розділів виконання двох навчальних проєктів: дослідницького проєкту *«Це – ми, і це – наша територіальна громада»*, який реалізується під час вивчення розділів 2–3 та спрямований на дослідження різних аспектів життєдіяльності громади, і соціального проєкту *«Активна молодь – успішна громада»*, який реалізується під час вивчення розділів 4–5 та спрямований на залучення до розв'язання актуальних проблем територіальної громади.

Особливістю організації освітнього процесу під час реалізації курсу *«Навчаємось жити в громаді»* є інтеграція в його структуру проєктної діяльності з виділенням окремого навчального часу на роботу проєктних команд (орієнтовно 5 годин – на роботу проєктних команд у межах одного проєкту).

Програма курсу визначає послідовність тем із можливістю варіативного планування. Резерв навчального часу використовується для поглибленого опрацювання змісту окремих тем, практико-орієнтованої діяльності та взаємодії з органами місцевого самоврядування і громадою.

За наявності відповідних умов можливе розширення обсягу навчального часу до 70 годин та варіативність організації вивчення курсу, зокрема:

- *протягом одного навчального року* у 8-му або 9-му класі (орієнтовно по 2 години на тему, 10 годин – на роботу проєктних команд у межах одного проєкту);
- *протягом двох навчальних років* (8-й і 9-й класи) із розподілом навчального часу:
 - у 8-му класі – 35 годин (розділи 1–3; орієнтовно по 2 години на тему; 10 годин – на роботу проєктних команд у межах дослідницького проєкту);
 - у 9-му класі – 35 годин (розділи 4–6; орієнтовно по 2 години на тему; 10 годин – на роботу проєктних команд у межах соціального проєкту).

Варіант освоєння курсу, обсяг навчального часу та особливості його організації визначаються рішенням педагогічної ради закладу загальної середньої освіти.

ОСНОВНА ЧАСТИНА

8(9) клас

Очікувані результати навчання	Пропонований зміст курсу за вибором	Пропоновані види навчальної діяльності
Розділ 1 (вступний). Я. МИ. ГРОМАДА		
Учень / учениця: <i>розуміє</i> та пояснює зміст понять: «ідентичність», «суспільство», «спільнота», «життєве середовище», «громада», «територіальна громада»; <i>характеризує</i> особистісну, соціальну та громадянську складові ідентичності; <i>аналізує</i> власну ідентичність, досвід взаємодії у різних соціальних середовищах та чинники, що впливають на життєвий успіх; <i>аналізує</i> свою належність до різних спільнот [9 ГІО 5.1.1]; <i>пізнає</i> себе, свої якості та здібності, розвиває і конструктивно їх реалізує [9 ГІО 5.1.2]; <i>цінує</i> соціальне та культурне розмаїття, пояснює його переваги і виклики в сучасному суспільстві [9 ГІО 5.3.1]; <i>пояснює</i> необхідність формування засад чесної взаємодії між людьми в сім'ї та середовищі закладу освіти [9 ГІО 6.1.3]; <i>розвиває</i> емоційний інтелект [9 ГІО 6.2.2]	Тема 1.1. Я. Ми. Громада Я і моя ідентичність: сутність та чинники формування. Ми у своїй громаді: зміст і розширене розуміння поняття «громада». Наше суспільство: уявлення про бажану модель суспільства, заснованого на повазі до різноманітності та взаємній відповідальності. Розвиток суспільства: чинники та умови, що його визначають	Створення портрету класної спільноти «Ми у своїй громаді». Дослідження «Суспільство та соціальна взаємодія». Розроблення формули спільного успіху «Я. Ми. Громада». Написання аргументативного есе (орієнтовні теми: «Наш успіх – мій успіх», «Мій успіх – наш успіх»)
Розділ 2. САМОВРЯДУЄМО В ШКОЛІ		

Учень / учениця: <i>розуміє</i> та пояснює зміст понять: «демократія», «участь», «управління», «врядування», «громадське самоврядування», «відповідальність»; <i>порівнює</i> демократичний і авторитарний способи організації та управління групами людей, зокрема в школі; <i>визначає</i> принципи та функції громадського самоврядування в школі; <i>добирає</i> відомості, необхідні для виконання пізнавального і творчого завдання [9 ГІО 3.1.2]; <i>добирає</i> логічні і достатні аргументи для підтвердження певного судження [9 ГІО 4.2.2]; <i>дискутує</i> стосовно важливих для суспільства питань минулого та сучасного [9 ГІО 4.2.3]; <i>тлумачить</i> сутність принципів та механізмів демократії, визнає її цінність [9 ГІО 6.1.1]; <i>долучається</i> до розв'язання проблем різних спільнот, враховуючи інтереси їх представників / представниць [9 ГІО 6.2.1]	Тема 2.1. Школа – модель громади Демократія як спосіб організації груп людей. Участь як принцип і спосіб демократичного врядування в школі. Демократичне й авторитарне управління в школі: особливості та відмінності. Принципи, функції та структура громадського самоврядування в школі	Проведення учнями та ученицями мінідослідження шляхом опитування, інтерв'ювання або спостереження щодо участі різних спільнот у врядуванні школи та аналіз отриманих результатів. Розроблення пропозицій щодо розвитку демократичного врядування в школі (технологія МЕТАплану). Розроблення моделі ефективного громадського самоврядування в школі
Учень / учениця: <i>пояснює</i> основи організації учнівського самоврядування; <i>визначає</i> повноваження органів учнівського самоврядування; <i>аналізує</i> діяльність учнівського самоврядування з використанням моделі «Сходи участі» Роджера Гарта з	Тема 2.2. Дієве учнівське самоврядування Органи учнівського самоврядування (виборні, дорадчі, робочі та інші). Принципи формування та діяльності органів учнівського самоврядування. Повноваження органів учнівського самоврядування	Інтернет-дослідження «Успішні практики діяльності органів учнівського самоврядування в Україні та світі», зокрема практики інклюзивної та партисипативної участі учнівства. Коментоване читання та обговорення статті 28 Закону України «Про повну загальну середню освіту» щодо прав і повноважень

урахуванням доступності участі для різних груп учнівства; <i>добирає</i> відомості, необхідні для виконання пізнавального і творчого завдання [9 ГІО 3.1.2]; <i>добирає</i> логічні і достатні аргументи для підтвердження певного судження [9 ГІО 4.2.2]; <i>дискутує</i> стосовно важливих для суспільства питань минулого та сучасного [9 ГІО 4.2.3]; <i>долучається</i> до розв'язання проблем різних спільнот, враховуючи інтереси їх представників /представниць [9 ГІО 6.2.1]		учнівського самоврядування. Розроблення моделі «Наш ідеальний учнівський парламент»
Учень / учениця: <i>пояснює</i> значення виборів як способу волевиявлення та ключового інструменту демократії; <i>пояснює</i> принципи проведення демократичних виборів; <i>характеризує</i> вимоги до лідера / лідерки учнівського самоврядування як особи, здатної до відповідальної, етичної та інклюзивної взаємодії; <i>добирає</i> логічні і достатні аргументи для підтвердження певного судження [9 ГІО 4.2.2]; <i>дискутує</i> стосовно важливих для суспільства питань минулого та сучасного [9 ГІО 4.2.3]; <i>тлумачить</i> сутність принципів та механізмів демократії, визнає її цінність [9 ГІО 6.1.1];	Тема 2.3. Вибори лідерів та лідерок учнівської спільноти Вибори як спосіб здійснення народовладдя та інструмент демократії. Демократична процедура виборів до органів учнівського самоврядування. Вимоги до лідера / лідерки учнівського самоврядування: особистісні якості, навички, відповідальність, повага до різноманітності та здатність підтримувати безпечне середовище	Розроблення та презентація передвиборчої програми кандидата / кандидатки у лідери учнівського самоврядування. Розроблення портрета лідера / лідерки учнівського самоврядування. Розроблення гайда демократичних виборів до органів учнівського самоврядування

застосовує принципи та механізми демократії в житті закладу освіти [9 ГІО 6.1.2]		
Учень / учениця: пояснює роль правил у захисті прав і свобод людини та створенні безпечного середовища для всіх учасників / учасниць освітнього процесу; аналізує зв'язки між правами, обов'язками та правилами учнівської спільноти; демонструє розуміння гідності людини та способи її обстоювання у спільноті закладу освіти [9 ГІО 5.1.3]; доводить необхідність захисту прав і гідності людини [9 ГІО 5.2.1]; дотримується законів, суспільних норм і правил, які не суперечать правам людини і принципу поваги до людської гідності [9 ГІО 5.2.2]; створює безпечне середовище, вільне від утисків, насилля (булінгу), виявів нерівності або несправедливості [9 ГІО 5.3.2]; тлумачить сутність принципів та механізмів демократії, визнає її цінність [9 ГІО 6.1.1]; застосовує принципи та механізми демократії в житті закладу освіти [9 ГІО 6.1.2]	Тема 2.4. Правила й процедури учнівської спільноти Правила як норми та стандарти, що регулюють відносини в учнівській спільноті. Демократичні процедури вироблення та ухвалення спільних рішень. Роль правил у захисті прав і свобод людини та створенні безпечного і недискримінаційного середовища в школі з урахуванням різноманітності потреб та життєвого досвіду учнівства	Аналіз правил учнівської спільноти та їх відповідності правам й обов'язкам здобувачів / здобувачок освіти. Моделювання процедури вироблення та ухвалення правил учнівської спільноти. Розроблення пропозицій щодо вдосконалення правил класної або шкільної спільноти
Учень / учениця: пояснює ключові цінності демократії та принципи прав людини;	Тема 2.5. Реалізація учнівських прав та інтересів Права людини та дитини як ціннісна основа	Проблемна дискусія щодо використання інструментів участі учнівської спільноти у шкільному самоврядуванні.

<i>аналізує</i> випадки обмеження та порушення прав людини і дитини у школі, зокрема пов'язані з дискримінацією, виключенням або нерівним ставленням; <i>визначає та порівнює</i> рівні учнівської участі в ухваленні рішень за допомогою різних інструментів; <i>добирає</i> логічні і достатні аргументи для підтвердження певного судження [9 ГІО 4.2.2]; <i>демонструє</i> розуміння гідності людини та способи її обстоювання у спільноті закладу освіти [9 ГІО 5.1.3]; <i>доводить</i> необхідність захисту прав і гідності людини [9 ГІО 5.2.1]; <i>тлумачить</i> сутність принципів та механізмів демократії, визнає її цінність [9 ГІО 6.1.1]; <i>долучається</i> до розв'язання проблем різних спільнот, враховуючи інтереси їх представників / представниць [9 ГІО 6.2.1]	демократії. Дотримання принципів демократії та прав людини і дитини у шкільному середовищі, зокрема в умовах різноманітності досвіду та потреб учнівства. Інструменти реалізації права учнів та учениць на участь у вирішенні питань, що стосуються їхніх прав та інтересів, з урахуванням принципів доступності та недискримінації	Розроблення партисипативного проекту «Наші SMART-цілі – наші SMART-досягнення». Розроблення програми учнівської конференції «Самоврядуємо в школі: беремо участь – беремо відповідальність». Написання аргументативного есе (орієнтовні теми: «Демократичне врядування – на папері чи в школі?», «Учнівське самоврядування в дії – усі в дії», «Правила допомагають розв'язувати конфлікти», «Активні учні та учениці стають активними громадян(к)ами», «Права людини – найбільша цінність демократії», «Школа, у якій кожен і кожна мають право голосу»)
Розділ 3. БЕРЕМО УЧАСТЬ У ЖИТТІ ГРОМАДИ		
Учень / учениця: <i>пояснює</i> міжнародні та національні нормативно-правові засади місцевої дитячої та молодіжної політики; <i>визначає</i> заходи, необхідні для створення середовища, сприятливого для реалізації прав людини і дитини в територіальній громаді з урахуванням різноманітності потреб і життєвого досвіду дітей та молоді; <i>наводить</i> приклади, що підтверджують або	Тема 3.1. Територіальна громада, дружба до дітей та молоді Недискримінаційний життєвий простір для дітей і молоді в територіальній громаді, доступність і підтримка як складові дружнього до дітей та молоді середовища. Створення середовища, сприятливого для реалізації прав людини і дитини як напрям місцевої політики Покращення життя дітей і молоді як	Проблемна дискусія щодо необхідності створення та розвитку в територіальній громаді середовища, сприятливого для реалізації прав людини і дитини. Розроблення моделі територіальної громади, дружньої до дітей та молоді. Створення буклету соціальних послуг для дітей, молоді та сімей з дітьми в територіальній громаді, зокрема послуг підтримки та інклюзивного супроводу

спростовують ефективність заходів місцевої влади щодо створення дружнього до дітей та молоді середовища; <i>пояснює</i>, що означає бути відповідальним громадянином України [9 ГІО 5.1.4]; <i>доводить</i> необхідність захисту прав і гідності людини [9 ГІО 5.2.1]; <i>цінує</i> соціальне та культурне розмаїття, пояснює його переваги і виклики в сучасному суспільстві [9 ГІО 5.3.1]; <i>долучається</i> до розв'язання проблем різних спільнот, враховуючи інтереси їх представників / представниць [9 ГІО 6.2.1]; <i>аналізує</i> суспільно важливі процеси [9 ГІО 6.3.1]	складова розвитку громади та ефективного врядування в інтересах усіх жителів і жительок.	
Учень / учениця: <i>пояснює</i> сфери молодіжної політики, визначені у Переглянутій Європейській хартії про участь молоді в регіональному та місцевому житті; <i>характеризує</i> сфери участі дітей та молоді у житті територіальної громади; <i>аналізує</i> участь дітей і молоді у житті територіальної громади з використанням моделі «Сходи участі» Роджера Гарта з урахуванням доступності участі для різних груп дітей і молоді; <i>характеризує</i> структуру та функції представницьких і консультативних органів у територіальній громаді; <i>добирає</i> відомості, необхідні для виконання пізнавального і творчого завдання [9 ГІО 3.1.2];	Тема 3.2. Інституційна участь дітей і молоді у житті територіальної громади Співпраця органів місцевої влади з дітьми і молоддю як складова громадянської участі та демократичного врядування в територіальній громаді. Моделі партнерства дітей, молоді та органів місцевої влади: консультативна, комітетів, спільного управління та інші. Форми представництва дітей і молоді в територіальній громаді: молодіжні та дитячі ради (парламенти), форуми та інші механізми участі, відкриті для різних груп дітей і молоді	Інтернет-дослідження «Успішні практики інституційної участі дітей і молоді у житті територіальної громади в Україні та світі». Проблемна дискусія щодо пріоритетних напрямів дитячої й молодіжної політики в територіальній громаді. Створення рекламних постерів про форми інституційної участі дітей та молоді у житті територіальної громади

<i>пояснює</i>, що означає бути відповідальним громадянином України [9 ГЮ 5.1.4]; <i>тлумачить</i> сутність принципів та механізмів демократії, визнає її цінність [9 ГЮ 6.1.1]; <i>застосовує</i> принципи та механізми демократії в житті закладу освіти [9 ГЮ 6.1.2]; <i>аналізує</i> суспільно важливі процеси [9 ГЮ 6.3.1]		
Учень / учениця: <i>пояснює</i> можливості неформальної громадянської освіти дітей і молоді; <i>аналізує</i> потреби дітей і молоді щодо розвитку їхньої спроможності до участі в житті територіальної громади з урахуванням різних життєвих обставин і досвіду; <i>визначає</i> та характеризує освітні, інформаційні, інституційні та фінансові умови підтримки участі дітей і молоді у житті громади, зокрема умови доступності та підтримки; <i>добирає</i> відомості, необхідні для виконання пізнавального і творчого завдання [9 ГЮ 3.1.2]; <i>кваліфікує</i> історичну та суспільно значущу інформацію за самостійно визначеними критеріями [9 ГЮ 3.2.2]; <i>розпізнає</i> способи маніпулювання інформацією та ознаки пропаганди [9 ГЮ 3.3.3]; <i>долучається</i> до розв'язання проблем різних	Тема 3.3. Сприяння й підтримка участі дітей та молоді в житті територіальної громади Освітні та мотиваційні можливості розвитку участі дітей і молоді, зокрема для дітей і молоді з різним життєвим досвідом та освітніми потребами. Інформування дітей і молоді з використанням інформаційно-комунікаційних технологій та їх участь у медіа. Інституційна та фінансова підтримка дитячих і молодіжних проєктів та ініціатив: громадський бюджет, місцеві грантові програми. Волонтерство як форма участі дітей і молоді в житті громади, взаємопідтримки та соціальної згуртованості. Діяльність дитячих і молодіжних центрів та громадських організацій	Інтернет-дослідження «Палітра можливостей неформальної громадянської освіти дітей та молоді». Проблемна дискусія щодо шляхів підтримки участі дітей і молоді з боку місцевої влади. Створення медіапродукту «Успішні практики сприяння та підтримки участі дітей та молоді в Україні й світі»

спільнот, враховуючи інтереси їх представників / представниць [9 ГІО 6.2.1]		
Учень / учениця: <i>розуміє</i> та пояснює зміст понять «адвокація», «адвокаційна кампанія», «адвокаційна мішень»; <i>пояснює</i> структуру адвокаційної кампанії та етапи її проведення; <i>характеризує</i> та порівнює різні форми адвокації; <i>наводить</i> приклади успішних адвокаційних кампаній із захисту прав дітей та молоді на місцевому рівні в Україні та за кордоном, зокрема кампаній, спрямованих на забезпечення доступності, безпеки та рівної участі; <i>визначає</i> достовірність і повноту джерела відповідно до усталених (самостійно заданих) критеріїв [9 ГІО 3.3.1]; <i>добирає</i> логічні і достатні аргументи для підтвердження певного судження [9 ГІО 4.2.2]; <i>дискутує</i> стосовно важливих для суспільства питань минулого та сучасного [9 ГІО 4.2.3]; <i>доводить</i> необхідність захисту прав і гідності людини [9 ГІО 5.2.1]; <i>дотримується</i> законів, суспільних норм і правил, які не суперечать правам людини і принципу поваги до людської гідності [9 ГІО 5.2.2]; <i>долучається</i> до розв'язання проблем різних спільнот, враховуючи інтереси їх	Тема 3.4. Адвокація прав дітей та молоді на місцевому рівні Сутність адвокації та можливості її застосування для захисту прав дітей і молоді на місцевому рівні. Форми адвокації: петиції, кампанії листів, зустрічі з офіційними особами, телефонні кампанії, використання медіа, акції, флешмоби й інші. Структура адвокаційної кампанії та етапи її реалізації	Інтернет-дослідження «Адвокаційні кампанії дітей та молоді на місцевому рівні в Україні та світі». Проблемна дискусія щодо можливостей застосування різних форм адвокації дітьми та молоддю. Розроблення адвокаційної кампанії із захисту прав дітей та молоді у територіальній громаді

представників / представниць [9 ГІО 6.2.1]; аналізує суспільно важливі процеси [9 ГІО 6.3.1]		
Учень / учениця: пояснює конструктивні стратегії взаємодії з різними зацікавленими сторонами участі дітей і молоді в житті територіальної громади, засновані на взаємоповазі та врахуванні різних потреб і досвіду; пояснює роль партнерської взаємодії дітей, молоді та дорослих у розвитку територіальної громади; наводить приклади зацікавлених сторін участі дітей та молоді в житті територіальної громади; добирає логічні і достатні аргументи для підтвердження певного судження [9 ГІО 4.2.2]; цінує соціальне та культурне розмаїття, пояснює його переваги і виклики в сучасному суспільстві [9 ГІО 5.3.1]; пояснює необхідність формування засад чесної взаємодії між людьми в сім'ї та середовищі закладу освіти [9 ГІО 6.1.3]; долучається до розв'язання проблем різних спільнот, враховуючи інтереси їх представників / представниць [9 ГІО 6.2.1]; розвиває емоційний інтелект [9 ГІО 6.2.2]	Тема 3.5. Партнери й зацікавлені сторони участі дітей та молоді в житті територіальної громади Зацікавлені сторони участі дітей і молоді в територіальній громаді: інтереси та вплив. Аналіз зацікавлених сторін: визначення стратегій взаємодії. Партнерська взаємодія дітей, молоді, дорослих та органів місцевого самоврядування. Роль координатора дитячих і молодіжних ініціатив, зокрема у створенні умов доступної та підтримувальної участі дітей і молоді	Розроблення мапи зацікавлених сторін участі дітей та молоді в житті територіальної громади. Створення медійних продуктів «Діти та молодь мають право на участь у житті територіальної громади» з урахуванням принципів інклюзивної комунікації. Розроблення програми дитячо-молодіжного форуму «Місцеві дитячі та молодіжні ініціативи: беремо участь – беремо відповідальність». Написання аргументативного есе (орієнтовні теми: «Місцева молодіжна рада: видимість чи партнерство?», «Мій проєкт для розвитку громади: фантазія чи крок до дії?», «Волонтерство: можливість участі у житті громади чи модна тенденція?», «Адвокація: захист громадських інтересів чи марна трата часу?» «Молодіжний працівник: професія майбутнього чи хобі?»)
Дослідницький проєкт «ЦЕ – МИ, І ЦЕ – НАША ТЕРИТОРІАЛЬНА ГРОМАДА»		
Учень / учениця: характеризує територіальну громаду, її	Тематичне спрямування проєктів: історичні, національно-культурні	Проектна діяльність: командотворення та створення портрета

ознаки та сфери життєдіяльності; <i>характеризує</i> особливості та критерії якості дослідницького проєкту; <i>порівнює</i> минуле і сучасний стан територіальної громади; <i>аналізує</i> переваги й недоліки організації життєдіяльності територіальної громади, зокрема з погляду доступності, безпеки та врахування потреб різних груп населення; <i>класифікує</i> джерела історичної та суспільної інформації за видами і походженням [9 ГІО 3.1.1]; <i>добирає</i> відомості, необхідні для виконання пізнавального і творчого завдання [9 ГІО 3.1.2]; <i>визначає</i> інформаційну повноту джерела, виокремлює основні положення його змісту [9 ГІО 3.2.1]; <i>кваліфікує</i> історичну та суспільно значущу інформацію за самостійно визначеними критеріями [9 ГІО 3.2.2]; <i>визначає</i> достовірність і повноту джерела відповідно до усталених (самостійно заданих) критеріїв [9 ГІО 3.3.1]; <i>знаходить</i> та використовує інформацію про історичний факт, артефакт, історичну особу для пояснення багатовимірності історичних процесів [9 ГІО 4.2.1]; <i>добирає</i> логічні і достатні аргументи для підтвердження певного судження [9 ГІО 4.2.2]; <i>пояснює</i> історичну реальність (події, явища, процеси) з урахуванням причиново-наслідкових і	особливості, територія та населення громади; природно-ресурсний і фінансовий потенціал громади; система охорони здоров'я, освіти, культури та соціальних послуг, зокрема послуг підтримки для різних груп населення; доступність та інклюзивність громадського простору й послуг для різних груп населення; ринок праці та професійні перспективи молоді в громаді; практики взаємопідтримки, соціальної згуртованості та життя громади в умовах війни з урахуванням досвіду різних соціальних груп населення; видатні особистості, визначні місця та символіка громади	проєктної команди, заснованої на принципах поваги, співпраці та врахування різних можливостей учасників / учасниць; вироблення правил спільноти, що забезпечують безпечну, доброзичливу та недискримінаційну взаємодію; вибір та аргументація актуальності теми дослідження; визначення проблеми, предмета й об'єкта дослідження; формулювання мети дослідження та її розвиток у карті проєкту; визначення методів і джерел дослідження, необхідних ресурсів; визначення партнерів / партнерок та експертів / експерток (наукових консультантів / консультанток), з урахуванням різного професійного та соціального досвіду; розроблення плану дослідження та розподіл ролей у проєктній команді; збір даних з використанням відповідних методів і джерел дослідження; аналіз достовірності джерел інформації та отриманих даних; систематизація, опрацювання та узагальнення отриманих даних; підготовка висновків дослідження та презентація результатів дослідження; оцінювання проєкту та святкування спільного успіху; інформаційна кампанія про перебіг реалізації проєкту, побудована з дотриманням принципів інклюзивної
--	--	--

системно-структурних залежностей [9 ГІО 4.3.2]; аналізує суспільно важливі процеси [9 ГІО 6.3.1]		комунікації
Розділ 4. ДОСЛІДЖУЄМО САМОВРЯДУВАННЯ В ТЕРИТОРІАЛЬНІЙ ГРОМАДІ		
Учень / учениця: описує історію створення своєї територіальної громади; характеризує склад і територію своєї територіальної громади; має уявлення про управління територіальною громадою; наводить приклади змін у своєму населеному пункті після створення територіальної громади; усвідомлює цінність згуртованості територіальної громади; добирає відомості, необхідні для виконання пізнавального і творчого завдання [9 ГІО 3.1.2]; визначає інформаційну повноту джерела, виокремлює основні положення його змісту [9 ГІО 3.2.1]; пояснює історичну реальність (події, явища, процеси) з урахуванням причиново-наслідкових і системно-структурних залежностей [9 ГІО 4.3.2]; аналізує суспільно важливі процеси [9 ГІО 6.3.1]	Тема 4.1. Територіальна громада Створення територіальної громади. Ознаки територіальної громади. Склад і територія територіальної громади. Органи влади територіальної громади	Опитування місцевих жителів / жительок «Минуле та сьогодення нашої територіальної громади» з урахуванням досвіду різних груп населення. Створення візитівки територіальної громади. Розроблення паспорта територіальної громади, зокрема характеристик доступності та інклюзивності середовища громади
Учень / учениця:	Тема 4.2. Рада територіальної громади.	Опитування місцевих жителів / жительок

<i>розрізняє</i> виборні та виконавчі органи територіальної громади; <i>описує</i> процес ухвалення рішень радою територіальної громади; <i>порівнює</i> повноваження ради територіальної громади та її виконавчих органів; <i>наводить</i> приклади рішень, ухвалених радою територіальної громади; <i>добирає</i> відомості, необхідні для виконання пізнавального і творчого завдання [9 ГІО 3.1.2]; <i>пояснює</i>, що означає бути відповідальним громадянином України [9 ГІО 5.1.4]; <i>тлумачить</i> сутність принципів та механізмів демократії, визнає її цінність [9 ГІО 6.1.1]; <i>застосовує</i> принципи та механізми демократії в житті закладу освіти [9 ГІО 6.1.2]; <i>аналізує</i> суспільно важливі процеси [9 ГІО 6.3.1]	Виконавчі органи ради територіальної громади Вибори депутатів / депутаток територіальної громади та їх повноваження. Ухвалення рішень радою територіальної громади з урахуванням принципів відкритості, доступності та недискримінації. Виконавчі органи ради територіальної громади: роль і порядок формування. Служба в органах місцевого самоврядування	або інтернет-дослідження «Діяльність ради та виконавчих органів нашої територіальної громади». Розроблення передвиборчої програми кандидата / кандидатки у депутати / депутатки ради територіальної громади, орієнтованої на потреби різних груп населення громади. Розроблення портфоліо професій посадових осіб виконавчих органів ради територіальної громади
Учень / учениця: <i>розрізняє</i> повноваження голови територіальної громади і старости старостинського округу; <i>визначає</i> порядок здійснення повноважень головою територіальної громади і старостою старостинського округу; <i>характеризує</i> сфери компетенції голови територіальної громади і старости старостинського округу; <i>описує</i> особистісні якості, необхідні для	Тема 4.3. Голова територіальної громади. Староста старостинського округу Обрання голови територіальної громади. Призначення старости старостинського округу. Повноваження та сфери компетенції голови територіальної громади і старости старостинського округу	Опитування місцевих жителів / жительок або інтернет-дослідження «Діяльність голови територіальної громади та старости старостинського округу». Проведення інтерв'ю з головою територіальної громади або старостою старостинського округу. Розроблення етичного кодексу посадових осіб місцевого самоврядування, заснованого на принципах поваги до людської гідності, рівності та доступності взаємодії

виконання повноважень голови територіальної громади і старости старостинського округу, зокрема здатність до етичної, відповідальної та інклюзивної взаємодії; <i>усвідомлює</i> важливість довіри жителів / жительок до представників місцевої влади; <i>добирає</i> відомості, необхідні для виконання пізнавального і творчого завдання [9 ГІО 3.1.2]; <i>добирає</i> логічні і достатні аргументи для підтвердження певного судження [9 ГІО 4.2.2]; <i>демонструє</i> розуміння гідності людини та способи її обстоювання у спільноті закладу освіти [9 ГІО 5.1.3]; <i>пояснює</i>, що означає бути відповідальним громадянином України [9 ГІО 5.1.4]		
Учень / учениця: <i>описує</i> ресурси своєї територіальної громади; <i>визначає</i> джерела наповнення бюджету територіальної громади; <i>порівнює</i> дохідну та видаткову частини бюджету територіальної громади; <i>аналізує</i> можливості розвитку територіальної громади, зокрема щодо створення доступного, безпечного та інклюзивного середовища; <i>демонструє</i> нульову толерантність до проявів корупції на місцевому рівні; <i>добирає</i> відомості, необхідні для виконання пізнавального і творчого завдання [9 ГІО	Тема 4.4. Матеріальна й фінансова основа територіальної громади Ресурси територіальної громади: людські, природні, виробничі. Бюджет територіальної громади: структура, джерела наповнення, видатки	Опитування місцевих жителів / жительок або інтернет-дослідження «Бюджет територіальної громади». Розроблення проекту бюджету територіальної громади. Розроблення дорожньої карти розвитку територіальної громади, що враховує принципи доступності, безпеки та соціальної згуртованості

3.1.2]; <i>визначає</i> властивості суспільно-історичної спільноти за її складниками: політика, економіка, соціальна сфера, культурно-інтелектуальна діяльність [9 ГІО 4.1.2]; <i>добирає</i> логічні і достатні аргументи для підтвердження певного судження [9 ГІО 4.2.2]; <i>аналізує</i> суспільно важливі процеси [9 ГІО 6.3.1]		
Учень / учениця: <i>описує</i> принципи місцевого самоврядування; <i>характеризує</i> форми участі територіальної громади в місцевому самоврядуванні; <i>аналізує</i> вплив різних форм участі територіальної громади на місцеве самоврядування, зокрема їх доступність для різних груп жителів / жителям громади; <i>наводить</i> приклади успішної участі територіальної громади в місцевому самоврядуванні; <i>добирає</i> логічні і достатні аргументи для підтвердження певного судження [9 ГІО 4.2.2]; <i>пояснює</i>, що означає бути відповідальним громадянином України [9 ГІО 5.1.4]; <i>тлумачить</i> сутність принципів та механізмів демократії, визнає її цінність [9 ГІО 6.1.1]; <i>застосовує</i> принципи та механізми демократії в житті закладу освіти [9 ГІО	Тема 4.5. Самоврядування в територіальній громаді Форми участі територіальної громади в місцевому самоврядуванні: місцеві вибори, референдуми, загальні збори, місцеві ініціативи, громадські слухання, громадський бюджет, публічні консультації, громадська експертиза, консультативно-дорадчі органи та інші, що забезпечують можливості участі різних груп населення	Опитування місцевих жителів / жителям або інтернет-дослідження «Форми участі нашої територіальної громади в місцевому самоврядуванні». Створення інформаційного постеру «Беремо участь у місцевому самоврядуванні» з дотриманням принципів інклюзивної комунікації. Написання звернення до представників / представниць органів місцевого самоврядування з пропозицією або клопотанням. Написання аргументативного есе (орієнтовні теми: «Голова територіальної громади: надпрацівник(ця) чи супергерой(їня)?», «Передвиборча програма кандидата / кандидатки в депутати ради територіальної громади: обіцяти не можна виконати», «Бюджет у житті громади: інтереси дорослих та інтереси дітей», «Загальні збори мешканців територіальної громади: збори за інтересами чи співучасть

6.1.2]; <i>долучається</i> до розв'язання проблем різних спільнот, враховуючи інтереси їх представників / представниць [9 ГІО 6.2.1]		в управлінні», «Самоврядування в територіальній громаді: ми всі разом працюємо на спільну користь»)
Розділ 5. ВИВЧАЄМО МІСЦЕВУ ДЕМОКРАТІЮ		
Учень / учениця: <i>розуміє та пояснює</i> зміст понять «влада», «державна», «політика», «політичний цикл», «демократія», «диктатура», «місцеве самоврядування», «представництво», «делегування повноважень»; <i>характеризує</i> ключові історичні та правові аспекти становлення місцевого самоврядування в Європі та світі; <i>характеризує</i> ознаки доброго врядування на місцевому рівні, зокрема відкритість, доступність, недискримінацію та орієнтацію на потреби різних груп населення; <i>визначає</i> та порівнює особливості становлення місцевого самоврядування в різних країнах Європи та світу; <i>пояснює</i> способи пізнання минулого та причини різних трактувань історичних подій, явищ і процесів, оцінки діяльності історичних осіб [9 ГІО 4.3.1]; <i>пояснює</i> історичну реальність (події, явища, процеси) з урахуванням причинно-наслідкових і системно-структурних залежностей [9 ГІО 4.3.2]; <i>доводить</i> необхідність захисту прав і	Тема 5.1. Історія й сьогодення місцевого самоврядування в Європі та світі Історичні та правові засади становлення місцевого самоврядування в Європі та світі. Принципи доброго врядування (good governance) на місцевому рівні. Роль місцевого самоврядування у реалізації прав людини, забезпеченні доступності послуг та підтримки різних груп населення	Інтернет-дослідження «Сучасні успішні практики місцевого самоврядування в країнах Європи та світу». Розроблення принципів доброго врядування для територіальної громади, орієнтованих на інклюзивність і безпечне середовище взаємодії

гідності людини [9 ГІО 5.2.1]; <i>тлумачить</i> сутність принципів та механізмів демократії, визнає її цінність [9 ГІО 6.1.1]; <i>аналізує</i> суспільно важливі процеси [9 ГІО 6.3.1]		
Учень / учениця: <i>характеризує</i> історичний та правовий контекст становлення місцевого самоврядування в Україні; <i>характеризує</i> основні історичні етапи становлення місцевого самоврядування в Україні; <i>визначає</i> внутрішні та зовнішні чинники, що вплинули на становлення місцевого самоврядування в Україні; <i>наводить</i> приклади сучасних успішних практик місцевого самоврядування в Україні, зокрема практик підтримки соціальної згуртованості, доступності та участі громадян / громадянок; <i>пояснює</i> причини різних інтерпретацій історичної та суспільної інформації [9 ГІО 3.3.2]; <i>узагальнює</i>, деталізує (конкретизує) історичну інформацію, шукає аналогії в явищах і процесах суспільно-історичного розвитку, діяльності людей [9 ГІО 4.1.3]; <i>знаходить</i> та використовує інформацію про історичний факт, артефакт, історичну особу для пояснення багатовимірності історичних процесів [9 ГІО 4.2.1]; <i>аналізує</i> суспільно важливі процеси [9 ГІО	Тема 5.2. Історія та новий виток розвитку місцевого самоврядування в Україні Історичний і правовий контекст становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні. Принципи територіальної організації влади в Україні. Форми прямої демократії в місцевому самоврядуванні, що забезпечують участь різних груп жителів / жительок громади	Інтернет-дослідження «Сучасні успішні практики місцевого самоврядування в Україні». Розроблення інформаційного постера «Історія та сьогодення місцевого самоврядування в Україні» з дотриманням принципів доступності та інклюзивної комунікації

6.3.1]; <i>пояснює</i> історичну реальність (події, явища, процеси) з урахуванням причиново-наслідкових і системно-структурних залежностей [9 ГІО 4.3.2]; <i>пояснює</i>, що означає бути відповідальним громадянином України [9 ГІО 5.1.4]; <i>тлумачить</i> сутність принципів та механізмів демократії, визнає її цінність [9 ГІО 6.1.1]		
Учень / учениця: <i>пояснює</i> базові політичні ставлення до змін (прогресивне, консервативне, реакційне); <i>пояснює</i> мету і ключові завдання реформи децентралізації в Україні; <i>описує</i> сучасний адміністративно-територіальний устрій України; <i>порівнює</i> попередній і сучасний адміністративно-територіальний устрій України; <i>добирає</i> логічні і достатні аргументи для підтвердження певного судження [9 ГІО 4.2.2]; <i>дискутує</i> стосовно важливих для суспільства питань минулого та сучасного [9 ГІО 4.2.3]; <i>пояснює</i> способи пізнання минулого та причини різних трактувань історичних подій, явищ і процесів, оцінки діяльності історичних осіб [9 ГІО 4.3.1]; <i>пояснює</i>, що означає бути відповідальним	Тема 5.3. Децентралізація влади. Сучасний адміністративно-територіальний устрій України Мета і ключові завдання реформи децентралізації в Україні. Етапи реалізації реформи децентралізації в Україні. Значення реформи децентралізації для розвитку місцевого самоврядування. Сприйняття змін: вплив особистого і колективного досвіду, зокрема досвіду життя в умовах суспільних трансформацій та війни	Проведення інтерв'ю з місцевими жителями / жителями «Ставлення до реформи децентралізації в Україні» з урахуванням різноманітності досвіду та поглядів респондентів / респонденток. Розроблення інформаційної брошури «Реформа децентралізації в Україні: як і де дізнатись більше?» з дотриманням принципів доступності та зрозумілості інформації. Написання аргументативного есе (орієнтовні теми: «Магдебурзьке право: можливість розвитку міського життя Європи чи захист інтересів патріціату?», «Самоврядування європейських міст у періоди Середньовіччя й Нового часу: підґрунтя для прав людини чи можливість захисту інтересів багатіїв?», «Міське самоврядування в Гетьманщині: крок до державності чи вимушені заходи?», «Реформа децентралізації: ключ до становлення європейської України чи

громадянином України [9 ГІО 5.1.4]; <i>тлумачить</i> сутність принципів та механізмів демократії, визнає її цінність [9 ГІО 6.1.1]; <i>аналізує</i> суспільно важливі процеси [9 ГІО 6.3.1]		руйнування традицій?»)»)
Соціальний проєкт «АКТИВНА МОЛОДЬ – УСПІШНА ГРОМАДА»		
Учень / учениця: <i>характеризує</i> соціально важливі сфери життєдіяльності територіальної громади; <i>характеризує</i> особливості та критерії якості соціального проєкту; <i>описує</i> можливі шляхи розв’язання соціально важливих проблем територіальної громади за участі жителів / жительок з урахуванням потреб різних соціальних груп населення; <i>обґрунтовує</i> доцільність використання партисипативних інструментів планування у конкретних ситуаціях; <i>добирає</i> відомості, необхідні для виконання пізнавального і творчого завдання [9 ГІО 3.1.2]; <i>добирає</i> логічні і достатні аргументи для підтвердження певного судження [9 ГІО 4.2.2]; <i>пізнає</i> себе, свої якості та здібності, розвиває і конструктивно їх реалізує [9 ГІО 5.1.2]; <i>демонструє</i> розуміння гідності людини та способи її обстоювання у спільноті закладу освіти [9 ГІО 5.1.3];	Тематичне спрямування проєктів: організація змістовного дозвілля (культура, творчість, спорт, неформальна освіта тощо); розв’язання екологічних проблем і благоустрій; популяризація здорового способу життя; волонтерська допомога та підтримка різних соціальних груп у громаді; створення або розвиток безпечних, доступних та інклюзивних дитячих і молодіжних просторів; впровадження практик цифрового громадянства; ініціативи, спрямовані на досягнення цілей сталого розвитку; ініціативи, спрямовані на підтримку соціальної згуртованості, взаємопідтримки та чутливого ставлення до різного соціального досвіду жителів і жительок громади, зокрема пов’язаного з наслідками війни	Проектна діяльність: командотворення та створення портрета проєктної команди, заснованої на принципах взаємоповаги, співпраці та врахування різних можливостей учасників / учасниць; вироблення правил спільної взаємодії, що сприяють безпечному, доброзичливому та недискримінаційному середовищу співпраці; аналіз соціального середовища та визначення наявних проблем з урахуванням потреб і досвіду різних груп жителів / жительок громади; генерування ідей для розв’язання обраної для опрацювання проблеми; обрання найкращої ідеї та її розвиток у карті проєкту; аналіз партнерів / партнерок і зацікавлених сторін, визначення стратегій взаємодії, заснованих на принципах доступності та інклюзивності; постановка робочих завдань і визначення необхідних ресурсів; розроблення плану дій і розподіл ролей у

<i>пояснює</i>, що означає бути відповідальним громадянином України [9 ГІО 5.1.4]; <i>створює</i> безпечне середовище, вільне від утисків, насилля (булінгу), виявів нерівності або несправедливості [9 ГІО 5.3.2]; <i>долучається</i> до розв'язання проблем різних спільнот, враховуючи інтереси їх представників /представниць [9 ГІО 6.2.1]; <i>розвиває</i> емоційний інтелект [9 ГІО 6.2.2]; <i>аналізує</i> суспільно важливі процеси [9 ГІО 6.3.1]		проектній команді; реалізація проекту відповідно до розробленого плану; за потреби коригування плану виконання робочих завдань; проведення флеш-зустрічей для розв'язання робочих питань; вимірювання впливу проекту та його презентація; оцінювання проекту та святкування спільного успіху; інформаційна кампанія про перебіг реалізації проекту, побудована з дотриманням принципів інклюзивної комунікації
---	--	---

Розділ 6 (підсумковий). СТВОРЮЄМО МАЙБУТНЄ РАЗОМ

Учень / учениця: <i>характеризує</i> складові громадянськості особистості; <i>визначає</i> та <i>характеризує</i> складові громадянської компетентності; <i>пояснює</i> значення активної громадянської позиції для розвитку місцевої демократії; <i>аналізує</i> свою належність до різних спільнот [9 ГІО 5.1.1]; <i>пізнає</i> себе, свої якості та здібності, розвиває і конструктивно їх реалізує [9 ГІО 5.1.2]; <i>демонструє</i> розуміння гідності людини та способи її обстоювання у спільноті закладу освіти [9 ГІО 5.1.3]; <i>пояснює</i>, що означає бути відповідальним	Тема 6.1. Громадянськість особистості та активна громадянська позиція Громадянськість особистості: історичні та сучасні підходи. Діти та молодь як суб'єкти громадянської участі. Громадянські компетентності та активна громадянська позиція, засновані на повазі до людської гідності, взаємопідтримці та відповідальності	Створення колективного герба класної спільноти. Розроблення формули «справжнього громадянина / громадянки». Розроблення моделі партнерства влади та жителів / жительок територіальної громади «Спроможна громада: чесна угода», орієнтованої на інклюзивність і взаємну відповідальність. Створення дайджесту «Територіальна громада: наша історія успіху» з урахуванням внеску різних груп жителів / жительок громади
---	---	--

громадянином України [9 ГІО 5.1.4]; <i>тлумачить</i> сутність принципів та механізмів демократії, визнає її цінність [9 ГІО 6.1.1]; <i>долучається</i> до розв'язання проблем різних спільнот, враховуючи інтереси їх представників / представниць [9 ГІО 6.2.1]		
Учень / учениця: пояснює взаємозв'язок демократії та активного громадянства; <i>пояснює</i> можливості розвитку навичок демократичної участі у повсякденному житті школи; <i>визначає</i> та характеризує умови, необхідні для формування громадянськості особистості в школі, зокрема безпечне, доступне та недискримінаційне середовище; <i>демонструє</i> розуміння гідності людини та способи її обстоювання у спільноті закладу освіти [9 ГІО 5.1.3]; <i>пояснює</i>, що означає бути відповідальним громадянином України [9 ГІО 5.1.4]; <i>тлумачить</i> сутність принципів та механізмів демократії, визнає її цінність [9 ГІО 6.1.1]; <i>застосовує</i> принципи та механізми демократії в житті закладу освіти [9 ГІО 6.1.2]; <i>долучається</i> до розв'язання проблем різних спільнот, враховуючи інтереси їх представників / представниць [9 ГІО 6.2.1]	Тема 6.2. Активні учні та учениці стають активними громадян(к)ами Демократія як цінність і спосіб організації спільного життя. Активне громадянство як умова функціонування демократії. Роль школи у формуванні в учнів / учениць компетентностей для культури демократії, зокрема культури поваги до різноманітності та прав людини	Створення ескізу принту для одягу «Я громадянин / громадянка України». Розроблення формули дієвої демократії. Розроблення моделі партнерства учасників / учасниць освітнього процесу «Школа дієвої демократії: чесна угода», що враховує принципи інклюзивності та партнерської взаємодії. Ртворення дайджесту «Школа: наша історія успіху» з урахуванням досвіду та внеску різних учасників / учасниць освітнього процесу

Учень / учениця: <i>пояснює</i> можливості участі дітей і молоді в житті територіальної громади; <i>пояснює</i> переваги участі дітей та молоді для розвитку територіальної громади; <i>аналізує</i> принципи участі дітей і молоді в житті громади; <i>визначає</i> та <i>порівнює</i> сприятливі й несприятливі умови залучення дітей та молоді на місцевому рівні, зокрема з погляду доступності, безпеки та підтримки участі; <i>добирає</i> логічні і достатні аргументи для підтвердження певного судження [9 ГІО 4.2.2]; <i>пояснює</i>, що означає бути відповідальним громадянином України [9 ГІО 5.1.4]; <i>тлумачить</i> сутність принципів та механізмів демократії, визнає її цінність [9 ГІО 6.1.1]; <i>долучається</i> до розв'язання проблем різних спільнот, враховуючи інтереси їх представників / представниць [9 ГІО 6.2.1]	Тема 6.3. Активна молодь – спроможна громада Участь як принцип прав людини і дитини та вияв активної громадянської позиції. Умови ефективної участі дітей і молоді в житті територіальної громади, зокрема доступність, підтримка та врахування різного соціального досвіду. Переваги участі дітей і молоді в житті територіальної громади, зокрема для розвитку соціальної згуртованості та взаємопідтримки	Створення моделі «Наша громада успішна»; розроблення формули спільного успіху «Я. Ми. Громада». Створення колективного листа у майбутнє «Наша територіальна громада через 10 років» з урахуванням бачення громади як безпечного, доступного та згуртованого середовища для всіх. Написання аргументативного есе (орієнтовні теми: «Громадян(к)ами народжуються чи стають?», «Демократія оживає через суспільство», «Відповідальне громадянство та добробут України», «Активна молодь – спроможна громада»)
---	---	---

ПРИКІНЦЕВА ЧАСТИНА

Методичні підходи до реалізації курсу. Методологічною основою курсу «Навчаємось жити в громаді» є ключові підходи громадянської освіти, освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини, освіти у сфері цифрового громадянства, освіти для сталого розвитку, а також сучасні європейські підходи неформальної освіти молоді, спрямовані на формування громадянської суб'єктності учнів та учениць, компетентностей для культури демократії, навичок участі у процесах ухвалення рішень, демократичного лідерства та розподіленої відповідальності за спільний добробут.

Модельну навчальну програму курсу розроблено на засадах:

- *особистісно орієнтованого підходу* – передбачає врахування вікових особливостей, потреб, інтересів і життєвого досвіду учнів та учениць, створення умов для самовираження, розвитку громадянської ідентичності та формування індивідуальної траєкторії громадянської активності;
- *компетентнісного підходу* – передбачає інтеграцію знань про місцеве самоврядування в територіальній громаді, демократичних ціннісних орієнтацій і ставлень із формуванням практичних умінь та навичок відповідальної громадянської участі;
- *діяльнісного підходу* – орієнтує освітній процес на активну участь учнів і учениць у різних видах навчальної діяльності, розвиток умінь співпраці, комунікації, ухвалення рішень і рефлексії власного досвіду;
- *поступального підходу* – забезпечує поетапне розширення уявлень учнів і учениць про принципи та механізми місцевого самоврядування на основі послідовного ускладнення змісту та встановлення зв'язку між шкільною і територіальною громадою;
- *конструктивістського підходу* – орієнтує на організацію навчання як процесу активного конструювання знань і досвіду, забезпечуючи автентичність і релевантність змісту курсу з урахуванням освітніх запитів учнів і учениць;
- *практикоорієнтованого підходу* – передбачає спрямування освітнього процесу на застосування знань і вмінь у реальних ситуаціях, пов'язаних із життям школи та територіальної громади, участю у проєктній діяльності та взаємодією з органами місцевого самоврядування й громадою;
- *партисипативного підходу* – ґрунтується на залученні учнів і учениць до спільного ухвалення рішень, планування, обговорення та реалізації навчальних і партисипативних ініціатив, розвитку культури співучасті, партнерства та відповідальності.

Зазначені засади узгоджуються з положеннями Державного стандарту базової середньої освіти, Концепції розвитку громадянської освіти в Україні, Переглянутої Європейської хартії про участь молоді в місцевому і регіональному житті та Хартії Ради Європи з освіти для демократичного громадянства й освіти з прав людини, які підкреслюють значення досвіду участі та практикоорієнтованого навчання у формуванні громадянської проактивності молоді.

Особливості курсу. Під час реалізації курсу «Навчаємось жити в громаді» необхідно враховувати його спрямованість на учнів та учениць віком 13–15 років, для яких згідно законодавства України характерні поєднання статусу дитини і молодого людини, підвищена потреба в самовираженні та самоствердженні, а також відкритість до участі в суспільно значущій діяльності.

Планування змісту курсу здійснюється з урахуванням попереднього навчального досвіду учнів та учениць, зокрема результатів опанування навчальних предметів, інтегрованих курсів і курсів за вибором із суспільствознавства, правознавства та громадянської освіти.

Курс реалізується з використанням різних форм організації освітнього процесу, зокрема урочної та позаурочної діяльності. Позаурочна діяльність передбачає самостійне опрацювання матеріалів, виконання практикоорієнтованих завдань і роботу над навчальними проєктами. Така організація навчання забезпечує формування досвіду реалізації права на участь через практичне застосування знань і вмінь у реальному соціальному контексті школи та територіальної громади.

Реалізація курсу передбачає партнерську взаємодію закладу загальної середньої освіти з органами місцевого самоврядування та громадою. До освітнього процесу доцільно залучати представників / представниць представницьких та виконавчих органів місцевої влади, комунальних установ, громадських організацій та інших місцевих стейкхолдерів.

Взаємодія з представниками / представницями місцевої влади здійснюється з дотриманням вимог законодавства України щодо політичної нейтральності освітньої діяльності закладів освіти. У межах курсу не допускається здійснення політичної агітації, підтримки чи просування політичних партій або політичних позицій. Взаємодія з представниками / представницями влади має освітній, інформаційний і просвітницький характер та спрямовується на формування в учнів і учениць розуміння механізмів місцевого самоврядування та громадянської участі.

Залучення зовнішніх партнерів здійснюється з урахуванням безпекових умов і організаційних можливостей закладу освіти. Ефективними формами такої взаємодії можуть бути:

- проведення ознайомчих і тематичних екскурсій до органів місцевого самоврядування, комунальних підприємств, установ та організацій громади;
- організація зустрічей із представниками / представницями органів місцевої влади, фахівцями / фахівчинями різних сфер, активними жителями / жительками громади;
- участь учнів та учениць у відкритих заходах громади (громадські слухання, консультації, дитячі і молодіжні форуми тощо);
- залучення представників / представниць громади до експертного супроводу учнівських дослідницьких та соціальних проєктів.

Така взаємодія сприяє формуванню в учнів та учениць цілісного уявлення про громаду як середовище спільної відповідальності та підсилює зв'язок між навчанням і реальним суспільно-політичним життям на місцевому рівні.

Освітні технології та методи навчання. У процесі реалізації курсу «Навчаємось жити в громаді» доцільно використовувати педагогічні технології та методи, що забезпечують активну залученість учнів і учениць до навчальної взаємодії, аналізу суспільно-політичних процесів і практичного розв'язання проблемних ситуацій. Зокрема, ефективними є *інтерактивні, кооперативні, діяльнісні, дослідницькі та проєктні технології навчання*, а також *технології розвитку критичного мислення*. Їх застосування сприяє розвитку здатності аргументовано висловлювати власну позицію, співпрацювати, ухвалювати обґрунтовані рішення та застосовувати набуті знання і вміння у практичній діяльності. Водночас важливим є забезпечення *варіативності навчальної діяльності*, зокрема можливості вибору способів виконання завдань і форм представлення результатів відповідно до інтересів та освітніх потреб учнів і учениць.

Освітній процес у межах курсу реалізується через застосування комплексу *педагогічних стратегій*, серед яких:

- *варіативне планування та адаптація змісту* – планування навчальної діяльності з урахуванням особливостей класу та умов освітнього процесу;
- *актуалізація знань* – виявлення рівня обізнаності учнів і учениць із ключовими поняттями та, за потреби, коригування базового рівня їх розуміння;
- *актуалізація попереднього досвіду* – забезпечення зв'язку між темами курсу через використання результатів попередньої діяльності учнів і учениць;
- *організація групової взаємодії* – формування груп з урахуванням навчальних цілей і забезпечення умов для ефективної співпраці та комунікації;
- *актуалізація нормативно-правового контексту* – використання чинних нормативно-правових актів і актуальних матеріалів у сфері місцевого самоврядування та громадянської участі;
- *залучення до практикоорієнтованої діяльності* – виконання практичних завдань, дослідницьких активностей і проєктів, спрямованих на застосування знань у реальному соціальному контексті;
- *взаємодія з громадою та експертним середовищем* – залучення представників / представниць органів місцевого самоврядування, громадських організацій, молодіжних рад та інших стейкхолдерів до освітнього процесу;
- *розвиток критичного мислення та аргументації* – залучення учнів і учениць до аналізу суспільних явищ, формулювання та обґрунтування власної позиції, зокрема через написання аргументативних есе;
- *підтримка учнівських партисипативних ініціатив* – створення умов для розроблення й реалізації спільних ініціатив, проєктів та адвокаційних кампаній;
- *формування рефлексивних умінь* – організація рефлексії щодо процесу діяльності, змісту навчання та досягнутих результатів;
- *забезпечення етичної та інклюзивної участі* – дотримання принципів добровільності, безпечності, недискримінації, гендерної рівності та неупередженого обговорення суспільно важливих питань.
- *забезпечення інклюзивного представлення соціального досвіду* – висвітлення досвіду людей з інвалідністю та інших соціальних груп без

ізоляції, стереотипізації, героїзації чи акцентування на вразливості як визначальній ознаці особистості;

- *формування культури доступності та підтримки* – інтеграція у зміст і організацію освітнього процесу практик доступності, взаємопідтримки та використання допоміжних засобів як невід’ємних складників освітнього середовища;

- *дотримання інклюзивних мовних норм* – використання коректної, недискримінаційної та гендерно чутливої мови під час організації освітнього процесу й добору навчальних матеріалів;

- *урахування чутливості до досвіду війни* – організація освітнього процесу з урахуванням різного досвіду учнів і учениць, пов’язаного з наслідками війни, з дотриманням принципів психологічної безпеки, поваги та недопущення стигматизації.

Ресурсне забезпечення та обладнання. Комплекс методичних матеріалів для викладання курсу «Навчаємось жити в громаді» охоплює три взаємопов’язані освітні продукти: навчально-методичний посібник, учнівське портфоліо та проєктний конструктор.

Навчально-методичний посібник розроблено на засадах модульності й поступальності з орієнтацією на активне навчання (навчання через виконання практичних завдань) і можливістю адаптації до умов освітнього процесу.

Учнівське портфоліо узгоджене зі змістом курсу, слугує простором для виконання навчальних завдань, забезпечує відстеження навчальних результатів, а також підтримує процеси самооцінювання і саморефлексії учнів та учениць.

Проєктний конструктор призначений для організації дослідницьких і соціальних проєктів, передбачає застосування партисипативних підходів у процесі їх планування та реалізації і характеризується універсальністю й адаптивністю до різних форматів проєктної діяльності.

Під час викладання курсу також доцільно використовувати навчально-методичні ресурси з громадянської освіти, освіти для демократичного громадянства та прав людини, цифрового громадянства й освіти для сталого розвитку. Це можуть бути підручники і посібники (у тому числі закордонні та українські), симуляційні й настільні ігри, навчальні відео, матеріали засобів масової інформації, а також нормативно-правові акти, офіційні ресурси територіальних громад і матеріали, пов’язані з реформою децентралізації в Україні.

Реалізація курсу передбачає використання ресурсів фізичного та цифрового освітнього середовища, необхідних для організації спільної, дослідницької й проєктної діяльності учнів та учениць. Освітній процес має супроводжуватися застосуванням мультимедійних засобів, доступом до мережі Інтернет, а також матеріалами та інструментами для групової роботи, обговорення й представлення результатів навчальної діяльності. Добір обладнання здійснюється з урахуванням освітніх потреб учнів і учениць, організаційних можливостей закладу освіти, безпекових умов і формату навчання (очного, дистанційного або змішаного).

Організація освітнього простору повинна передбачати можливість зміни форматів взаємодії залежно від виду навчальної діяльності та сприяти активній участі учнів і учениць в освітньому процесі. Облаштування фізичного простору має бути гнучким і забезпечувати умови для індивідуальної, парної, групової роботи та проведення спільних обговорень.

Оцінювання результатів навчання. Оцінювання результатів навчання у межах курсу «Навчаємось жити в громаді» здійснюється на засадах компетентнісного підходу і реалізується у процесі навчання (поточне) та на окремих етапах опанування курсу (підсумкове).

Оцінювання результатів навчання виконує діагностувальну, формувальну, коригувальну, мотиваційну, прогностичну та підсумкову функції. Воно забезпечує виявлення рівня сформованості результатів навчання, відстеження індивідуального поступу учнів і учениць, адаптацію освітнього процесу до їхніх освітніх потреб, розвиток відповідальності, рефлексії та мотивації до участі в житті громади.

Пріоритетним у межах курсу є формувальне оцінювання, яке передбачає систематичний зворотний зв'язок, самооцінювання та взаємооцінювання. Для цього можуть використовуватися спостереження, обговорення, портфоліо, рефлексивні завдання, аналіз проміжних результатів діяльності, а також оцінювання участі учнів і учениць у групових, дослідницьких і проєктних видах роботи.

Підсумкове оцінювання спрямоване на визначення рівня досягнення очікуваних результатів навчання, передбачених модельною навчальною програмою. Під час оцінювання враховуються результати різних видів навчальної діяльності учнів і учениць, зокрема виконання практичних завдань, участь у проєктній діяльності, презентація результатів роботи, написання аргументативних есе та ведення портфоліо. Семестрове оцінювання здійснюється за групами результатів навчання громадянської та історичної освітньої галузі.

Оцінювання здійснюється з дотриманням принципів академічної доброчесності, зокрема самостійності виконання завдань, відповідального використання інформаційних джерел та дотримання етичних норм у процесі спільної діяльності.

Форми, методи, інструменти та процедури оцінювання визначаються закладом загальної середньої освіти відповідно до рішення педагогічної ради.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ТА РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

Нормативно-правові документи

1. Загальна декларація прав людини. Декларація Орг. Об'єдн. Націй від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 05.05.2026).
2. Конвенція про права дитини : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 20.11.1989 : станом на 16 листоп. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 05.05.2026).
3. Переглянута Європейська хартія про участь молоді у місцевому та регіональному житті. Council of Europe. 2003. URL: <https://rm.coe.int/168071b58f> (дата звернення: 05.05.2026).
4. Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства й освіти з прав людини. Council of Europe. 2010. URL: <https://www.living-democracy.com/uk/edchre-charter/> (дата звернення: 05.05.2026).
5. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР : станом на 26 лют. 2026 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 05.05.2026).
6. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 05.02.2015 № 157-VIII : станом на 14 трав. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text> (дата звернення: 05.04.2026).
7. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII : станом на 1 січ. 2026 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 05.05.2026).
8. Про повну загальну середню освіту : Закон України від 16.01.2020 № 463-IX : станом на 17 січ. 2026 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text> (дата звернення: 31.03.2026).
9. Про основні засади молодіжної політики : Закон України від 27.04.2021 № 1414-IX : станом на 13 липня 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-20#Text> (дата звернення: 05.05.2026).
10. Про Національну молодіжну стратегію до 2030 року : Указ Президента України від 12.03.2021 р. № 94/2021 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/94/2021#Text> (дата звернення: 05.05.2026).
11. Про затвердження типових положень про молодіжний центр та про експертну раду при молодіжному центрі : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.12.2017 № 1014 : станом на 4 квіт. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1014-2017-п#Text> (дата звернення: 05.05.2026).
12. Про затвердження типових положень про молодіжні консультативно-дорадчі органи : Постанова Кабінету Міністрів України від 18.12.2018 № 1198 : станом на 19 листоп. 2022 р. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1198-2018-п#Text> (дата звернення: 05.05.2026).

13. Про деякі питання державних стандартів повної загальної середньої освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 30.09.2020 № 898 : станом на 2 верес. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-п#Text> (дата звернення: 05.05.2026).
14. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.04.2014 № 333-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-р#Text> (дата звернення: 05.05.2026).
15. Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.10.2018 № 710-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text> (дата звернення: 05.05.2026).
16. Про затвердження типової освітньої програми для 5–9 класів закладів загальної середньої освіти : Наказ Міністерства освіти і науки України від 19.02.2021 № 235. URL: <https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennya-tipovoyi-osvitnoyi-programi-dlya-5-9-klasiv-zagalnoyi-serednoyi-osviti> (дата звернення: 05.05.2026).

Основна література

1. Навчаємось жити в громаді : навчально-методичний посібник для вчителів і вчительок курсу за вибором для учнів і учениць 8(9) класів ЗЗСО, розроблений у межах Швейцарсько-українського проєкту DECIDE — «Децентралізація для розвитку демократичної освіти» / М. Гриньова, Д. Карпенко, В. Полторак ; за заг. редакцією Протасової Н., Молчанової Ю. Київ : [Б. в.], 2024. 500 с.
2. Партисипація дітей і молоді: Міжнародний досвід та практичні рішення. Методичний посібник для роботи з дітьми і молоддю / М. Гриньова, В. Штанге, Ц. Тавшавадзе, А. Попова. Берлін : [Б. в.], 2020. 202 с. URL: <https://drive.google.com/file/d/1uKta3k5qzLERL3X68OkGAKGn3cxGbY7/view> (дата звернення: 05.05.2026).
3. Проєктний конструктор. Курс за вибором для учнів і учениць 8(9) класів ЗЗСО «Навчаємось жити в громаді», розроблений у межах Швейцарсько-українського проєкту DECIDE — «Децентралізація для розвитку демократичної освіти» / М. Гриньова, Д. Карпенко, В. Полторак ; за заг. редакцією Протасової Н., Молчанової Ю. Київ : [Б. в.], 2024. 122 с.
4. Скажи своє слово! Посібник з Переглянутої Європейської хартії про участь молодих людей у місцевому та регіональному житті. Страстбург : Рада Європи, 2015. 142 с. URL: <https://rm.coe.int/have-your-say-manual-ukr/1680789a84> (дата звернення: 05.05.2026).

5. Учнівське портфоліо. Курс за вибором для учнів і учениць 8(9) класів ЗЗСО «Навчаємось жити в громаді», розроблений у межах Швейцарсько-українського проєкту DECIDE — «Децентралізація для розвитку демократичної освіти» / М. Гриньова, Д. Карпенко, В. Полторак ; за заг. редакцією Протасової Н., Молчанової Ю. Київ : [Б. в.], 2024. 312 с.
6. Living & Learning democracy in school and at home. *Living-Democracy.com*. URL: <https://www.living-democracy.com/> (дата звернення: 05.05.2026).

Додаткова література

1. Громадська участь: підготовка аналітики, адвокація та втілення змін / П. Казмеркевич, О. Коваленко, О. Гвоздік, І. Тітаренко. Київ : ФОП Ямчинський О.В., 2019. 64 с. URL: <https://fundraiser.games/uploads/files/materials/16/396ee89c57ba4e2fa5a9096dfe4cc309.pdf> (дата звернення: 05.05.2026).
2. Дев'ять основних вимог для ефективної та етичної участі дітей. [Б. м.] : Save the Children International. 2021. 16 с. URL: <https://resourcecentre.savethechildren.net/pdf/Basic-Requirements-Ukrainian-Final.pdf> (дата звернення: 05.05.2026).
3. Лідерство в місцевому самоврядуванні : словник термінів / за заг. ред. В. А. Гошовської, Л. А. Пашко, А. К. Гука та ін. Харків : Фактор, 2015. 156 с. URL: <https://decentralization.ua/uploads/library/file/463/3.pdf> (дата звернення: 05.05.2026).
4. Місцеве самоврядування в Україні та світі. Цікаві факти / Загальна редакція та упорядкування – Парасюк І. Л., Телешова Ю. В. Київ : [ФОП Москаленко О.М.], 2016. 15 с. URL: <https://www.tsatu.edu.ua/ipod/wp-content/uploads/sites/46/misceve-samovrjaduvannja-v-ukrayini-ta-sviti.-cikavi-fakty.pdf> (дата звернення: 05.05.2026).
5. Молодіжна політика в умовах децентралізації. Методичні рекомендації для спеціалістів, які реалізують державну політику в молодіжній сфері / за ред. І. В. Пешої. 2-е вид. Київ : ДУ «Державний інститут сімейної та молодіжної політики», 2019. 40 с. URL: <https://decentralization.ua/uploads/library/file/542/1.pdf> (дата звернення: 05.05.2026).
6. Партисипативний підхід та практики на рівні громади. Посібник для громадських активістів та всіх зацікавлених / О. Левченко, Н. Величко, Л. Ковшун. Херсон, 2018. 28 с. URL: <https://www.hubs.org.ua/wp-content/uploads/2018/10/partysypatyvnyj-pidkhyd.pdf> (дата звернення: 05.05.2026).
7. Посібник з освіти у сфері цифрового громадянства. [Б. м.] : Рада Європи, 2023. 143 с. URL: <https://lnk.ua/cRZxrWqdP> (дата звернення: 05.05.2026).
8. Hart R. Children's participation: from tokenism to citizenship. Florence : UNICEF Innocenti Research Centre, 1992. 41 р. URL: <https://participationpool.eu/wp-content/uploads/2020/05/Hart-R.-1992-Children-Participation-from-Tokenism-to-Citizenship.pdf> (дата звернення: 05.04.2026).